

MİZÂNÜ'L-EDEB'İN BEYÂN BÖLÜMÜ İLE İLM-İ BELÂGAT ADLI ESER'İN MUKAYESELİ DEĞERLENDİRMESİ¹**Keziban PAKSOY*****Öz**

“Sözün fasîh olmakla berâber muktezâ-yı hâl ve makâma mutâbık olmasıdır.” şeklinde açıklanan belâgat ilmi Kur’ân-ı Kerîm’in i’câzını anlama amacıyla ortaya çıkmış ve bu ilim Arap Edebiyatı’nda kendisine geniş bir yer bulmuştur. Türk Edebiyatı’na baktığımızda ise bu ilme dâir eserler, tarih içerisinde onlarca tercüme ve şerh yazılmasına rağmen, yüzyıllarca Arapça asıllarından okunmuştur.

Ancak Tanzimat Dönemi’nde açılan batılı tarzdaki okullarda yetişen öğrencilerin Arapça’yı iyi bilmemeleri nedeniyle Türkçe belâgat kitabı ihtiyacı ortaya çıkmıştır. Bu okullarda ders kitabı olarak okutulması amacıyla Türkçe belâgat kitapları telif edilmiştir. Bu amaçla yazılan eserlerin başında Ahmed Hamdî’nin *Belâgat-ı Lisân-ı Osmânî*, Ahmed Cevdet Paşa’nın *Belâgat-ı Osmâniyye* ve Saîd Paşa’nın *Mizânü’l-Edeb* adlı eserleri gelir. Yine İbradılı Mehmed Şükrî’nin *İlm-i Belâgat* adlı küçük hacimli eseri de bu silsileden sayılabilecek eserler arasındadır. Adı geçen bu belâgat kitaplarından Saîd Paşa’nın Mizânü’l-Edeb adlı eseri, ele aldığı konulara dâir verdiği örneklerin de Türkçe olması açısından diğer belâgat kitapları arasında önemli bir yere sahiptir.

Biz bu çalışmamızda belâgata dâir aynı dönemde yazılmış Saîd Paşa’nın Mizânü’l-Edeb adlı eseri ile İbradılı Mehmed Şükrî’nin İlm-i Belâgat adlı eserini şekil ve muhtevâ özellikleri açısından mukayese ederek değerlendirmeye çalışacağız.

Anahtar Kelimeler: Belâgat, Saîd Paşa, Mizânü’l-Edeb, İbradılı Mehmed Şükrî, İlm-i Belâgat, beyân, teşbîh, istiâre, mecâz

COMPARISON OF MİZÂNÜ'L-EDEB WITH İLM-İ BELÂGAT**Abstract**

Belâgat is explained as the science of giving speeches clearly in appropriate time and place. Belâgat studies started with the studies of understanding Koran, and than became a unique study in Arabic Literature. In Turkish Literature, although there were many translated belâgat books and commentary books about them, Arabic belâgat books were read.

After the time of Tanzimat schools which give western style education were opened. But according to their education these schools’ students don’t know Arabic well. So they need Turkish belâgat books to use in lessons. In this term belâgat books were written for them. The most important of these books are Ahmed Hamdî’s *Belâgat-ı Lisân-ı Osmânî*, Ahmed Cevdet Paşa’s *Belâgat-ı Osmâniyye* and Saîd Paşa’s *Mizânü’l-Edeb*. İbradılı Mehmed Şükrî’s *İlm-i Belâgat* is one of them.

In this paper we try to compare Saîd Paşa’s Mizânü’l-Edeb with İbradılı Mehmed Şükrî’s İlm-i Belâgat according to their characteristics and contents.

Key Words: Belâgat, Saîd Paşa, Mizânü’l-Edeb, İbradılı Mehmed Şükrî, İlm-i Belâgat, beyân, simile, istiâre, metaphor

Kur’ân-ı Kerîm’in i’câzını anlama amacıyla yapılan çalışmalar neticesi ortaya çıkmış belâgat ilmi “Sözün fasîh olmakla berâber muktezâ-yı hâl ve makâma mutâbık

¹ Bu yazı, Saîd Paşa ve Süleyman Nazif Sempozyumu (26-27 Mart 2015 Diyarbakır)’unda sunulan tebliğin genişletilmiş hâlidir.

* Yrd. Doç. Dr., Niğde Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, kezbanpaksoy@gmail.com

olmasıdır.”² şeklinde açıklanır. Belâgat çalışmaları Arap Edebiyatı'nda kendisine geniş bir yer bulmuştur. Türk Edebiyatı'nda ise bu ilme dâir eserler, tarih içerisinde onlarca tercüme ve şerh yazılmasına rağmen, yüzyıllarca Arapça asıllarından okunmuştur.

Ancak Tanzimat Dönemi'nde açılan batılı tarzdaki okullarda yetişen öğrencilerin Arapça'yı iyi bilmemeleri Türkçe belâgat kitabı ihtiyacını ortaya çıkarmıştır. Bu okullarda ders kitabı olarak okutulması amacıyla Türkçe belâgat kitapları telif edilmiştir. Bu amaçla yazılan eserlerin başında Ahmed Cevdet Paşa'nın *Belâgat-ı Osmâniyye*³, Ahmed Hamdi'nin *Belâgat-ı Lisân-ı Osmânî*⁴ ve Saîd Paşa'nın *Mîzânü'l-Edeb*⁵ adlı eserleri gelir. Yine İbradılı Mehmed Şükrî'nin *İlm-i Belâgat* adlı küçük hacimli eseri de bu silsileden sayılabilecek eserler arasındadır. Bu eserlerden Ahmed Hamdi'nin Belâgat-ı Lisân-ı Osmânî'si belâgatı, fesâhat, beyân, bedî' ve me'ânî şubeleriyle tam kadro hâlinde ve Türkçe örneklerle anlatan ilk belâgat kitabımızdır.⁶ Saîd Paşa'nın Mîzânü'l-Edeb adlı eseri de ele aldığı konulara dâir verdiği örneklerin Türkçe olması açısından diğer belâgat kitapları arasında önemli bir yere sahiptir.

1832'de Diyarbakır'da doğmuş olan Saîd Paşa pek çok şâir ve sanatkâr yetiştirmiş bir âileye mensuptur. Medrese eğitiminden sonra devletin çeşitli kademelerinde hizmette bulunmuştur. Saîd Paşa sadece bir devlet adamı değil, aynı zamanda şâir ve ilim adamıdır. Yazdığı eserler bunun göstergesidir. Küçük bir dîvân oluşturacak sayıda şiir yazmıştır.⁷ *Dîvân*'ın dışında *Mir'âtü'l-İber*, *Mir'ât-ı Sıhhat*, *Hulâsa-yı Mantık*, *Tabsıratu'l-İnsân*, *Nuhbetü'l-Emsâl*, *Mîzânü'l-Edeb*, *Encümen-i Şu'arâ* ve *Diyarbakır Tarihi* adlı eserleri vardır.⁸ Bizim burada mukayese edeceğimiz Mîzânü'l-Edeb adlı eseri 1888 yılında İstanbul'da Şirket-i Mürettibiyye Matbaasında basılmış olup Saîd Paşa'nın en önemli eserlerinden biridir. Eser Türk Edebiyatı tarihinde belâgat çalışmaları içinde de önemli bir yere sahiptir.

İbradılı Mehmed Şükrî hakkında ise kaynaklarda bilgiye rastlanmamaktadır. TDV İslâm Ansiklopedisi'nde Mehmed Şükrî hakkında şu sınırlı bilgiler verilmektedir: “Kendisinin eserlerinden birine düştüğü vakıf kaydında adı Tabîbzâde Dervîş Mehmed Şükrî İbn İsmâ'il olarak verilmiştir. Yine kendi kayıtlarından 15 Mayıs 1874 tarihinde Maliye kâtibi olarak görev yaptığı anlaşılmaktadır.”⁹ *İstanbul Hânkâhları Meşâyihü, Silsile-nâme-yi Sûfiyye* ve *Mecmû'a-yı İlâhiyyât*, eserleri olarak sıralanmaktadır.¹⁰

Mîzânü'l-Edeb ile İlm-i Belâgat¹¹ mukayese edildiğinde karşımıza çıkan ana fark Mîzânü'l-Edeb belâgat ilminin dört şubesi “fesâhat, beyân, bedî' ve me'ânî” hakkında bilgiler sunarken, İbradılı'nın eserinin her ne kadar İlm-i Belâgat adını taşısa da belâgat

² Tâhir-ül Mevlevî, Edebiyat Lugatı, Enderun Kitabevi, İstanbul 1999, s. 25.

³ Ahmet Cevdet Paşa, *Belâgat-ı Osmâniyye*, (Hzl., Turgut Karabey-Mehmet Atalay), Akçağ, Ankara 2000.

⁴ Ahmed Hamdi Belâgat-ı Lisân-ı Osmânî (İnceleme-Metin-Dizin), (Hzl., Atabey Kılıç), Laçın, Kayseri 2007.

⁵ Diyarbakırlı Sâ'id Paşa, *Mîzânü'l-Edeb* (Hzl., Saliha Aydoğan), Kitabevi, İstanbul 2009.

⁶ a.g.e., s. 7.

⁷ Diyarbakırlı Sa'id Paşa *Dîvânı*, (Hzl., Kenan Erdoğan), Manisa 2004.

⁸ “Saîd Mehmed Paşa”, *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi*, Dergâh Yay., İstanbul, 1990, C. 7, s. 430.

⁹ İsmail E. Erünsal, “Mehmed Şükrü”, TDV İslâm Ansiklopedisi, Ankara, 2003, C. 28, s. 533.

¹⁰ Erünsal, a.g.m., s. 534.

¹¹ İbradılı Mehmed Şükrî, *İlm-i Belâgat*, Ârif Efendi Matbaası, İstanbul, H. 1318/M. 1900.

ilminin sadece beyân şubesine dâir bilgiler ihtivâ etmesidir. Bu yüzden İbradılı'nın eseri daha küçük hacimlidir. İlm-i Belâgat 32 sayfalık bir eser iken üç yüz seksen dört sayfalık Mîzânü'l-Edeb'in sadece beyân kısmı 71 sayfadır.

Saîd Paşa, beyân konusunu “Mukaddime”nin ardından gelen beş fasılda incelemiştir. Bu fasıllar sırasıyla “teşbîh, hakikat ve mecâz, isti‘âre, kinâye, tehzîb ve islâh-ı eser”dir. Saîd Paşa, Mukaddime’de beyân ilmini “bir melekedir ki mütekellim kasd eylediği bir ma’nâyı-delâletde ba’zısı ba’zısından daha vâzıh olan- muhtelif tarîklerle irâd etmeğe o meleke ile muktedir olur.”¹² şeklinde açıkladıktan sonra lafzın mânâyâ delâletinin üç türlü olduğunu söyler: “(1) Mutâbakat sûretiyledir ki mâ-vaz’un lehinin* tamâmına delâletidir. (2) Tazammun sûretiyledir ki mâ-vaz’un lehinin cüz’leri olduğu hâlde her bir cüz’üne başka başka delâletidir. (3) İltizâm sûretiyle mâ-vaz’un lehinin mâ-vaz’un lehinin hâricinde bir ma’nâyâ delâletidir.”¹³ Bu üç hususta kısaca izâhât verip “teşbîh” faslına geçmiştir.**

“Sözün kadr u kıymeti belâgatladır.”¹⁴ diyen İbradılı ise “Me‘ânî ile beyâna (‘ilm-i belâgat) denilir”¹⁵ şeklinde belâgat ilmini tanımladıktan sonra beyânın tarifini “İlm-i beyân ile ise edâ-yı merâmün tarîkleri bilinir ki işbu tarîklar haqîkat, mecâz, kinâyeden ‘ibâretidir. Bundan anlaşıldı ki ‘ilm-i beyân haqîkatdan, mecâzdan, kinâyeden bahş eder.”¹⁶ şeklinde yapar, Saîd Paşa gibi beyânın bir meleke olduğundan bahsetmez.

Saîd Paşa beyân konusunu beş fasılda incelerken ilk sırayı “teşbîh”e verir. Teşbîh konusunu yedi başlık altında izâh etmiştir: “(1) Teşbîhin ta’rif ve erkânı (2) Edevât-ı teşbîhe müte’allik malûmât (3) Vech-i şebih ve aksâm-ı muhtelifesi (4) Müşebbeh ve müşebbehün bih ve aksâm-ı muhtelifesi” (5) Teşâbüh (6) Teşâbühten garaz (7) Ba’z-ı mülâhazât”. Teşbîhe kendisi bir târif yazmamış, diğer belâgat âlimlerinin “Ba’z-ı bülegâ “Teşbîh, keyfiyyette kuvvet ve za’fca muhtelif iki şeyde mevcûd bir sıfatın iştirâki cihetiyle o şeylerin ednâsını a’lâsına benzetmektir” dediler.”¹⁷ ifadesini kullanmış ve ayrıca Telhîs’te yapılan teşbîh tarifine yer vermiştir: “Teşbîh, bir emrin başka bir emre ma’nâca iştirâki üzere mütekellimin delâletidir.”¹⁸ Beyâna dâir terimleri açıklarken alıntı yaptığı diğer bir eser de Hızânetü'l-Edeb’dir. Teşbîhin tarifinin ardından “Edevât-ı teşbîhe müte’allik malûmât” başlığı altında benzetme edatları ve bunların kullanımı hakkında bilgiler vermiştir: “Lisânımızda müsta’mel edevât-ı teşbîh (gibi), (sanki), (nitekim), misilli elfâz-ı müte’addideden ibâretidir. Elfâz-ı Arabiyyeden (mis), (misâl), (ke-enne), elfâz-ı Fârsîden (gûyâ), (mânend), (âsâ), (veş) gibi lafzlar dahi lisânımızda kullanılır.”¹⁹ Edat kullanılarak yapılan teşbîhe “mürsel”, kullanılmadan yapılan ise “mü’ekked” denildiğini belirtip konuya dâir Türkçe cümle ve beyitlerden örnekler

¹² Diyarbakırlı Sa’îd Paşa, a.g.e., s. 207.

* Yukarıda yapılan alıntıda üç yerde geçen “mâ-vaz’un lehinin” ifadesinin doğru okunuş şekli “mâ-vuzı’a lehinin”dir. Ancak alıntı yaptığımız metinde yukarıdaki şekilde geçmektedir.

¹³ a.g.e., s. 207.

** Örnek metinler Saîd Paşa için, Saliha Aydoğan’ın çalışmasından, İbradılı Mehmed Şükrî için ise tarafımızdan hazırlanan metinden verilmiştir. Bu sebeple örnek verilen cümlelerde aynı imlâyı kullanmamız söz konusu olmamıştır.

¹⁴ İbradılı Mehmed Şükrî, a.g.e., s. 5.

¹⁵ a.g.e., s. 5.

¹⁶ a.g.e., s. 6.

¹⁷ Diyarbakırlı Sa’îd Paşa, a.g.e., s. 209.

¹⁸ Diyarbakırlı Sa’îd Paşa, a.g.e., s. 209.

¹⁹ a.g.e., s. 210.

vermiştir. Zaten Mîzânü'l-Edeb'i diğer belâgat kitaplarından ayıran en önemli özelliği de ele aldığı konulara dâir verdiği örneklerin Türkçe olmasıdır. Benzetme edatlarının ardından teşbîhe dâir “vech-i şebeh, müşebbeh ve müşebbehün bih” terimleri geniş bir şekilde açıklanmıştır. Saîd Paşa burada sadece terimleri açıklamakla kalmamış, ele aldığı hususlara dâir verdiği örneklerin de izâhını yapmıştır. Teşbîh faslında üzerinde durulan diğer bir husus “teşâbüh”tür. Saîd Paşa teşâbühü şöyle tarif eder: “*Vech-i şebehçe müşebbeh ve müşebbehün bihin ikisinden birisinde ziyâde ve noksân murâd olunmayıp da maksûd yalnız beynlerinin cem'inden ibâret ise ikisinin birini tercihten ihtirâzen teşbîhten sarf-ı enzâr ve müşâhebeti iki tarafâ i'tibâr etmek lâzım gelir ki buna (teşâbüh) itlâk edilir. Bu sûrette tarafeynden her birisinde hem müşebbeh, hem de müşebbehün bih olmak ihtimâli bulunur.*”²⁰ Bu izâha dâir verilen örneklerin ardından “Teşbîhten Garaz” başlığı yer almaktadır. Saîd Paşa burada teşbîhin amacını geniş bir şekilde açıklamıştır. Ona göre “*Teşbîhten garaz yâ müşebbehe ta'alluk eder, yâ müşebbehün bihe. Müşebbehe ta'alluk eden garaz altı sûretledir:*

- (1) Müşebbehin imkânını gösterir.
- (2) Müşebbehin hâl ü sıfatını gösterir.
- (3) Müşebbehin kuvvet veyâ za'fını gösterir.
- (4) Müşebbehi sâmi'in zihninde kararlaştırır.
- (5) Müşebbehi sâmi'e zînetli gösterir.
- (6) Müşebbehi zarîf ve tarîf gösterir.

Teşbîhten müşebbehün bihe â'id garaz iki sûretledir:

- (1) *Teşbîh müşebbehün bihin etemm ü ekmel olduğunu ihâm eder.*
- (2) *Müşebbehün bihin kemâl-i ihtimâma liyâkatini gösterir.*²¹

Saîd Paşa bu hususları örneklerle izâh ettikten sonra teşbîh faslını “Ba'z-ı Mülâhazât” başlığı altında verdiği teşbîhe dâir ek bilgiler ve örneklerle bitirmiştir.

İbradılı ise beyân bahsinde önceliği “hakikat, mecâz, kinâye ve isti'âre”nin açıklanmasına vermiş, daha sonra teşbîh hususuna değinmiştir. İbradılı teşbîhi şöyle tarif eder: “*Bir emriñ diğer emre bir ma'nâda müşâreketine delâletden ibâret olup bu ma'âmâda ma'şûd isti'âre ve tecrîd tarîkıyla olmayarak bir emriñ diğer emre bir ma'nâda müşâreketine delâletden ibâretedir.*”²² Bu tarifin ardından müşebbeh ve müşebbehün bih ve vech-i şebeh üzerinde durur; müşebbeh ve müşebbehün bihin hissî ve aklî, vech-i şebehin ise vâhid, müte'addid veya vâhid hükmünde mürekkebe oluşlarını örneklerle izâh eder.

İbradılı eserinde teşbîh konusunu ayrıntılı bir şekilde ele almış, teşbîhten maksadın neler olduğunu ve teşbîh türlerini örneklerle açıklamıştır. O'na göre teşbîhten maksad;

²⁰ a.g.e., s. 226.

²¹ Diyarbakırlı Sa'îd Paşa, a.g.e., s. 227-229.

²² İbradılı Mehmed Şükrî, a.g.e., s. 22.

“(1) Müşebbehiñ imkânını beyândır binâ’en-‘aleyh müşebbehiñ vuqû’ı istib‘âd olunmalıdır

(2) Müşebbehiñ hâlini ya’nî şıfatını beyândır

(3) Müşebbehiñ kuvvet ü za’fda ve ziyâde vü noqşânda miqdâr-ı hâlini beyândır

(4) Sâmi’iñ zihñ ü hayâlinde müşebbehiñ hâl ü şânını takrîr ü takviyedir

(5) Müşebbehi sâmi’iñ zihninde tezyîn ü taḥsîn veyâ taḫbîḥdir.”²³

Üzerinde durduğu teşbîh türleri ise “teşbîh-i melfûf, teşbîh-i mefrûk, teşbîh-i tesviye, teşbîh-i cem‘, teşbîh-i mücmel, teşbîh-i mufaşşal, teşbîh-i qarîb-i mübtezel, teşbîh-i ba’îd-i garîb, teşbîh-i maḫbûl, teşbîh-i merdûd”dur.

İbradılı’nın teşbîh bahsinde hakkında bilgi verdiği diğer terimler ise “telmiḥ, temliḥ, tehekküm, tefe’ül ve müşâkele”dir. “*Temliḥ sâmi’â nazaran melâḥat ve zarâfeti olan bir şey söylemektir. Bir kışşaya veyâ bir meşel-i meşhûra işâret etmeye telmiḥ denilir. Tehekküm müşebbehiñ hâline nazaran istihzâ vü suḫriyye etmektir. Tefe’ül fâl-i ḫayr ‘add etmektir a’mâya başîr denilmesi gibi. Müşâkele bir şey’i mücâviri bulunan şey’iñ ismiyle zikr etmektir...*”²⁴

İbradılı’nın yine bu bahisde değindiği hususlardan bir diğeri de “ḫakîkat-i ‘akliyye ve mecâz-ı ‘aklî”dir. Hakîkat-i akliyyeyi “*fi’li yâḫud ma’nâ-yı fi’li bir şey’e isnâd etmektir ki o fi’l veyâ ma’nâ-yı fi’l inde’l-mütekellim zâhîrde o şey içindir.*”²⁵; mecâz-ı akli’yi “*fi’li yâḫud ma’nâ-yı fi’li mâ-hüve-lehi olmayan mülâbisine naşb-ı qarîne ile isnâd etmektir.*”²⁶ şeklinde açıklar ve burada verdiği bilgileri Telhîsü’l-Miftâḥ’tan aldığını söyler.

Saîd Paşa, Mîzânü’l-Edeb’in beyân bölümünün ikinci faslını “hakîkat ve mecâz” konusuna ayırmıştır. “*(Mecâz) lafzı (cevâz)dan ism-i mekândır. Tahattî ve intikâl olunan mahall demektir. Şu ma’nâ hükmünce (mecâz) bir mahallden diğere mahalle intikâlde müsta’mel iken sonra bir lafzın ma’nâ-yı asliyyesinden diğere ma’nâya naklinde isti’mâl olundu.*”²⁷ tarifinden sonra mecâzın müfred veya mürekkeb olduğunu belirtir. “Hakîkat” hakkında ise şunları söyler: “*Ba’zıları “Kelâmın hepsi hakîkattir”, ba’zıları da “Hepsi mecâzdır” dediler. Bu mezhebin ikisi de doğru değildir. Hakîkat-i lugaviyyece ma’nâya ta’alluk eden delâlet her lafzın delâlet-i hakîkiyye ve zâtiyyesidir ki hakîkat-i lafziyye aslı lugatte mevzû’ olduğu ma’nâdan ibâret olur. Mecâz ise ma’nânın vaz’-ı aslisine ta’alluk etmeyen bir lafza nakildir.*”²⁸ Mecâz ve hakîkat dörde ayrılır: “*lugavî, şer’î, örfî-i hâss, örfî-i âmm.*”²⁹

Saîd Paşa bu tariflerin ardından mecâz-ı mürsele â’id alâkaları sıralamıştır:

²³ a.g.e., s. 25.

²⁴ a.g.e., s. 24.

²⁵ a.g.e., s. 27.

²⁶ İbradılı Mehmed Şükrî, a.g.e., s. 29.

²⁷ Diyarbakırlı Sa’îd Paşa, a.g.e., s. 233.

²⁸ a.g.e., s. 234.

²⁹ a.g.e., s. 235.

“(1) İletin zikriyle ma'lûlu murâd etmektir. (2) Alâka-i mazhariyyetdir. (3) Küllü zikr ile cüz'ü murâd etmektir. (4) Küll yerinde cüz'i zikr etmektir. (5) Müsebbibi zikr edecek yerde sebebi zikr etmektir. (6) Sebeb zikr olunacak yerde müsebbibin zikr olunmasıdır. (7) Mahall zikr olunacak yerde hâl zikr olunmaktır. (8) Bir zıddın ismini istihzâ, yâhud latîfe tarîkiyle zıddına ıtlâk etmektir. (9) Mucâvir bulunan iki şeyden birini diğerinin yerinde zikr etmektir. (10) Bir şey'i vâsf-ı sâbıkıyla zikr etmektir. (11) Bir şey'i zamân-ı müstakbelde tesmiye olunacağı bir ism ile zikr etmektir.”³⁰

Sâid Paşa'ya göre “Mecâz isti'mâli yâ lafz, yâ ma'nâca lüzûmdan neş'et eder.” Mecâzın lafzî sebepleri dörttür: “(1) Hurûfta tenâfûr bulunur da telaffuzca lisâna usret gelir. (2) Bir lafzda hurûf-ı mütenâfir olmasa da iki lafz tereküb eyledikte terkîbden tenâfûr hâsıl olur. (3) Bir lafz nazmen veznde sıklet gösterir. (4) Mecâz isti'mâlinde sanâyi'-i bedî'iyece lafzda hakikat isti'mâlinde daha ziyâde lutf görünür.” Mecâzın ma'nevî sebepleri de dörttür: “(1) Mecâzda ta'zîm anlaşılır. (2) İstihcândan ihtirâzen hakikat isti'mâlinde sarf-ı nazar olunur. (3) Mecâzda hakikatten ziyâde hüsn-i beyân görünür. (4) Mecâzda lutf kasd olunur.”³¹ Sâid Paşa değindiği bu hususlara dâir örnekler vererek mecâz faslını bitirmiştir.

İbradılı ise “hakikat, mecâz ve kinâye”yi birlikte ele almış ve bu ifadelerin açıklamasına eserinin en başında teşbîh faslından da önce yer vermiştir. “hakikat”i, “Vâz' olunduğu ma'nâda müsta'mel olan lafzdır meşelâ insân lafzı hayvân-ı nâttıkda isti'mâl olunursa hakikatdır.”³²; “mecâz”ı “Karîne-yi mâni'a ile berâber 'alâka vü münâsebetiñ vücûduna binâ'en vâz' olunduğu ma'nânîñ gayrısında müsta'mel olan lafzdır.”³³; “kinâye”yi, “Vâz' olunduğu şey'iñ lâzımında müsta'mel olan lafzdır.”³⁴ şeklinde açıklar. İbradılı da Sâid Paşa gibi hakikatin dörde ayrıldığı söyler, ancak bu dört hususu ifade ederken kullandığı terimler farklıdır: “hakikat-i şer'iyye, hakikat-i lügaviyye, hakikat-i 'örfiyye, hakikat-i işlâhiyye.” İbradılı bu bölümde “mecâz-ı mürsel” üzerinde de durmuş, “Alâkası müşâbehetiñ gayrı olan mecâza mecâz-ı mürsel denilir.”³⁵ tanımını yaptıktan sonra müşâbehetin gayrı olan alâkaları Mahmûd-ı Antâkî'nin risâlesinden yaptığı alıntı ile yirmi altı madde hâlinde sıralamıştır. İbradılı mecaz konusunun sonunda yer alan “Tenbîh” başlığı altında “Ta'alluğ 'alâkasını iki şüret gösterdigimize nazaran 'alâkât yigirmi yedi ve müşâbehet 'alâkası ile berâber yigirmi sekiz olur.” der ve bu yirmi sekiz maddeyi de özetleyerek dokuza indirir: “(1) Müşâbehet (2) Kevn (3) Evvel (4) Hülûl (5) Cüz'îyyet (6) Külliyyet (7) Sebebiyyet (8) Şartîyyet (9) İsti'dâd.”³⁶

İbradılı bu fasılda değil, ama eserinin sonunda “Hâtîme”den hemen önce “Telvîh, Remz, İmâ', İşâret” başlığı altında, “Kinâye, telvîh ve remz ile imâ' ve işâret kısımlarına taksîm olunur şöyle ki, lâzım ile melzûm arasında vesâ'îf çok olursa telvîh denilir. Lâzım ile melzûm arasında vesâ'îf az olmağıla berâber lüzûmda hafâ olursa remz denilir. Lâzım ile melzûm arasında vesâ'îf az olmağıla berâber lüzûmda hafâ olmazsa imâ' vü işâret

³⁰ a.g.e., s. 236.

³¹ a.g.e., s. 237.

³² İbradılı Mehmed Şükrî, a.g.e., s. 7.

³³ a.g.e., s. 8.

³⁴ a.g.e., s. 10.

³⁵ a.g.e., s. 10.

³⁶ a.g.e., s. 13.

denilir.³⁷ diyerek kinâye tasnifi yapar. Yine burada da dayandığı kaynaklar Mahmûd-ı Antâkî'nin risâlesi ve Telhîsü'l-Miftâh'tır.

Saîd Paşa, eserinin “Beyân” bâbının üçüncü faslını “isti'âre” konusuna ayırmıştır. “(İsti'âre) alâkası, müşâhebet olan mecâzdır. Ma'nâsı hissên, yâhud aklın tahakkuk ettiği için ba'zan (tahkîkiye) lafzıyla takdîr edilerek (isti'âre-yi tahkîkiye) denilir.”³⁸ açıklamasını yaptıktan sonra isti'ârenin farklı esaslara göre tasnifini yapar:

1. “(İsti'âre) tarafeyn i'tibâriyle iki kısımdır. Zîrâ tarafeynin bir şeyde ictimâ'ı yâ mümkün olur yâ mümteni'.”³⁹
2. “(İsti'âre) câmi' (vech-i şebeh) i'tibâriyle iki kısımdır: (1) Câmi' tarafeynin mefhûmunda dâhil olur. (İsti'âre) yine câmi' i'tibâriyle yâ (mübtezele-i âmiyye), yâhud (garîbe-i hâssiyye) olur.”⁴⁰

Saîd Paşa, bu tasnifin ardından isti'ârenin “tarafeyn ve câmi' i'tibâriyle altı kısım”⁴¹ olduğunu söyleyip bu kısımları sıralayıp örneklerle açıklamıştır:

- (1) Üçü de hissî olur.
- (2) Üçü de aklî olur.
- (3) Tarafeyn hissî, câmi' aklî olur.
- (4) Tarafeyn aklî, câmi' hissî olur.
- (5) Müste'ârun minh hissî, diğerleri aklî olur.
- (6) Müste'ârun leh hissî, diğerleri aklî olur.

İbradılı ise isti'âreyi, “İsti'âre lafza ıtlâk olunur meşelâ (Re'eytü eseden yermî)de esed lafzı isti'âredir çok kerre de fi'l mütekellime ya'nî müşebbehün-bihîñ ismini müşebbehde isti'mâle ıtlâk edilir.”⁴² şeklinde kısaca açıkladıktan sonra yine Mahmûd-ı Antâkî'nin risâlesinden ve Hâfız Seyyid'den yaptığı alıntılarla isti'âre türlerini, “İsti'âre-yi Muşarraha, İsti'âre-yi Mekniyye, İsti'âre-yi Müfrede, İsti'âre-yi Mürekkebe, İsti'âre-yi Muşarraha-yı Aşliyye, İsti'âre-yi Muşarraha-yı Tebe'iyye, İsti'âre-yi Muṭlaqa, İsti'âre-yi Mücerrede, İsti'âre-yi Muraşşaha, İsti'âre-yi Vifâkiyye, İsti'âre-yi İnâdiyye” başlıkları altında örneklerle açıklamıştır.

Saîd Paşa “Beyân” bâbının dördüncü faslını “kinâye”ye ayırmıştır. “(Kinâye) lugatte tasrîhi terk etmeğe derler. Istılâhta ma'nâ-yı aslîsinin irâdesi de câ'iz olmak üzere ma'nâ-yı lâzımı murâd olunan lafzdır.”⁴³ açıklamasının ardından kinâyeyi üç kısma ayırır:

³⁷ a.g.e., s. 30.

³⁸ Diyarbakırlı Sa'îd Paşa, a.g.e., s. 239.

³⁹ a.g.e., s. 240.

⁴⁰ Diyarbakırlı Sa'îd Paşa, a.g.e., s. 241.

⁴¹ a.g.e., s. 242-244.

⁴² İbradılı Mehmed Şükrî, a.g.e., s.14..

⁴³ Diyarbakırlı Sa'îd Paşa, a.g.e., s. 247.

“(1) Mekniyyun anı zât olur. Bunda isti'mâl olunan kinâyeden lafz ve nisbet murâd olunmaz. Yalnız zât murâd olunur. (2) Mekniyyun anı sıfat olur. (3) Mekniyyun anı nisbet olur ki kinâyeye ile sıfat, mevsûfa isbât, yâhud andan nefy olunur.”⁴⁴ Bu tasnife göre de kinâyeye, “kinâyeye-i müfrede, kinâyeye-i mürekkebe; kinâyeye-i karîbe, kinâyeye-i ba'ide” isimlerini alır. Burada Saîd Paşa “ta'rîz”e de değinir ve “Kinâyede bir cihet gösterilip diğer cihetin kasd olunmasına (ta'rîz) denilir”⁴⁵ açıklamasının ardından bu hususa dâir örnekler verir.

Beyân bâbı beşinci fasıl olan “Tehzîb ü Islâh-ı Eser” faslıyla biter. Bu bölüm “(Tehzîb) kaleme alınmış olan her bir kelâm-ı münakkaha âmm olan bir vâfıdır. Buna (te'dîb) dahi denilir. Nazm u nesrden her bir eser yazıldıktan sonra nazar-ı dikkate arz olunup lâzım gelen mahalleri tehzîb ü islâh edilir”⁴⁶ ifadesiyle başlar. Saîd Paşa burada, manzum ya da mensur bir metin kaleme alındıktan sonra tekrar incelenmesi, lafzî ve ma'nevî açıdan üzerinde gerekli düzeltmelerin yapılması gerektiğini söyler. Özellikle nev-heveslerin yazdıkları eserleri bu dikkatle incelemeyen neşretmemelerini öğütler.

İbradılı ise eserinin son kısmı olan “Hâtîme”de yine “mecâz ve hakîkat” üzerinde durup bu hususlar üzerinde ek bilgiler verir.

İki eser arasındaki önemli farklardan biri de seçilen örnek metinlerdir. Mîzânü'l-Edeb'de verilen örnek beyit ve cümleler Türkçe, İlm-i Belâgat'ta verilen örnek cümleler ise çoğunlukla Arapça'dır, bir iki örnekte İbradılı Türkçe cümle kullanmıştır.

İki eser konuları ele alış biçiminde de farklılık gösterir. İlm-i Belâgat sadece beyân bahsi üzerine yazılmış olmasına rağmen gerek konuyu izâh gerekse örnekler açısından Mîzânü'l-Edeb'e göre daha yüzeyseldir.

İki eser arasındaki bir diğer fark ise müelliflerin kullandıkları kaynaklardır. *Telhîsü'l-Miftâh* iki müellifin de kullandığı temel kaynak olmakla birlikte özelde ise Saîd Paşa *Hızânetü'l-Edeb*'i, Mehmed Şükrî ise Mahmûd-ı Antâkî'nin risâlesini kaynak göstermiştir.

Sonuç olarak toplu bir değerlendirme yapmak gerekirse, tüm bu hususlar, bilhassa eserlerin hacmi ve konuyu ele alış biçimleri bize gösterir ki Mîzânü'l-Edeb belâgatın tüm şubelerine değinen, özellikle örneklerinin Türkçe olması açısından ayrı bir önem arz eden müstakil bir eser iken; İlm-i Belâgat, belâgatın sadece beyân şubesine değinen bir risâle hüviyetindedir. İlm-i Belâgat'ın “Hâtîme” başlığı altında bile müellifin konuyu toparlayıp esere bir bitiş bölümü yazmak yerine “mecâz ve hakîkat”e dâir bilgi vermeye devam etmesi de bu düşüncemizi kuvvetlendirmektedir.

KAYNAKÇA

Ahmet Cevdet Paşa, *Belâgat-ı Osmâniyye*, Hzl. Turgut Karabey-Mehmet Atalay, Akçağ, Ankara, 2000.

⁴⁴ a.g.e., s. 247-249.

⁴⁵ Diyarbakırlı Sa'îd Paşa, a.g.e., s. 250.

⁴⁶ a.g.e., s. 253.

- Ahmed Hamdî, *Belâgat-ı Lisân-ı ‘Osmânî (İnceleme-Metin-Dizin)*, Hzl., Atabey Kılıç, Laçın, Kayseri, 2007.
- Diyarbakırlı Sâ’îd Paşa, *Mîzânü’l-Edeb*, Hzl., Saliha Aydoğan, Kitabevi, İstanbul, 2009.
- Erdoğan, Kenan. (2004), *Diyarbakırlı Sa’îd Paşa Divânı*, Manisa.
- Tâhir-ül Mevlevî. (1999), *Edebiyat Lugatı*, Enderun Kitabevi, İstanbul.
- “Said Mehmed Paşa”, *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi*, C.7, Dergâh Yay., İstanbul, 1990.
- Erünsal, İsmail E. (2003), “Mehmed Şükrü”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C.28, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara.